

ARKEOLOGI I NORR 4/5

1991/92

NORRLAND

ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN

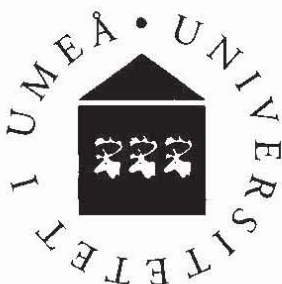
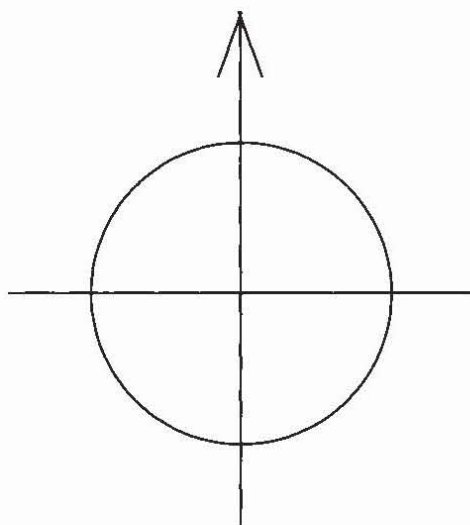

UMEÅ UNIVERSITET

ARKEOLOGI I NORR

4/5

1991/92

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology

Utgivare: Institutionen för arkeologi, Umeå universitet

Redaktör: Evert Baudou

Distribution: Institutionen för arkeologi,
Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sverige

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forsknings-
rådet, Stockholm

Figuren på omslaget från *Norrland. Småskrifter utgifna af Norrländska
Studenternas Folkbildningsförening*, N:o 8 (1908).

ISSN 0284-558X

Printed in Sweden by

Centraltryckeriet, Umeå 1993

Innehållsförteckning

<i>Evert Baudou</i> Förord	5
<i>Evert Baudou</i> Norrlands forntid i historieskrivning och hembygdsrörelse	9
<i>David Loeffler</i> Nora socken och E4:an. Ett arkeologiskt perspektiv	39
<i>Inge Lindström och Lena Olofsson</i> Maritima fornlämningar i den bottniska skärgården	55
<i>Sven-Donald Hedman</i> Undersökningar av vikingatida i medeltida bosättningar i Lappland	75
<i>Lillian Rathje</i> Ortnamn och arkeologi. En jämförande materialanalys i nio ångermanländska kustsocknar	93
<i>Anders Huggert</i> En spets och ett sänke av ben från Kattisträsk i Norsjö	147
<i>Anders Huggert</i> Fynden från stridsyxekulturens boplats vid Kallbäcken i Västerbotten	155
<i>Sven-Donald Hedman</i> Två asbestkeramikfynd vid Kakel, Hornavan	159

Evert Baudou

Norrlands forntid i historieskrivning och hembygdsrörelse

Baudou, E. 1993. The historiography of prehistoric Norrland and the Swedish Local Culture Movement. *Arkeologi i norr* 4/5:9-37.

Abstract

The starting point of this paper are the many new exhibitions now showing in Swedish museums which are collectively known and referred to as 'The Swedish History'. But what is *our* history? Why should the poly-ethnic inhabitants of today's Sweden feel any bonds of affiliation to or for Sweden's national history? The paper scrutinizes the role of Swedish prehistory, especially the prehistory of Northern Sweden, as reflected in the historiography of the last three hundred years. During the 17th century the Swedish government considered the documentation of the country's antiquities to be of great national interest. During the 19th century an antiquarian movement developed in the educated classes which, early in the 20th century, spread into a greater part of society through the efforts of the Local Culture Movement. The increasing interest in local history, geography and cultural development lead to the cooperation between the central antiquarian authorities and local groups. Today, for archaeologists at the universities, it is an important task to work with both an international and local perspective and to spread the results of their work to the public.

Evert Baudou, Institutionen för arkeologi, Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sweden.

Den Svenska Historien 1993

Den 21 mars öppnades utställningar på en mängd museer i Sverige med temat Den svenska historien. Utställningarna skall stå ett år framåt under Den Svenska Historiens År. De mest omtalade är den i Statens Historiska museum i Stockholm som går från 500-talet till Gustav Vasa och den i Nordiska museet som fortsätter fram till vår tid. I förordet till boken *En vandring genom Den Svenska Historien*, ett slags utställningskatalog, säger projektledaren Sten Rentzhog att målet är att "återupptäcka vår historia, att historien åter blir levande i vårt samhälle och i våra hjärtan. Vår nationella gemenskap

består av det gemensamma språket och den gemensamma historien.” Utställningarna är dramatiseringar av sedan gammalt kända bilder från Sveriges historia, t.ex. Nyköpings gästabud 1317, slaget vid Brunkeberg 1471, Stockholms blodbad 1520, men skildrar också sådant som samhällets nydaning under Gustav II Adolf, liberala reformer 1840-1873 och sågverksindustrin vid Sundsvall.

Utställningarna har blivit en enorm framgång med mycket höga besöks-siffror. Det är också en stor framgång att omfattande diskussion om historieforskningens mål och populärvetenskapens roll omedelbart bröt ut i press, radio, TV och facktidskrifter. Arkeologin har tyvärr stått utanför diskussionen. Den här föreläsningen är dock ett resultat av utställningarna. Under veckan 12-19 september har Forskningsrådsnämnden i Stockholm anordnat föreläsningar vid läns museerna i landet om teman med historisk anknytning. Forskningsrådsnämnden är ett centralt forskningsorgan i Stockholm som bland annat har till uppgift att informera om forskning och stimulera kontakterna mellan forskningen och allmänheten.

När man ser utställningarna i Stockholm blir man imponerad av dramati-ken och förstår varför det kommer så många människor. Men man blir fundersam över förordet i katalogen. Vad är egentligen *vår* historia, *vår* nationella gemenskap och den *gemensamma* historien? Det sista avsnittet i Nordiska museet handlar om Sverige i världen. I Sverige finns i dag många språk och många kulturer. Riktar sig utställningarna också till invandrarna och deras barn som är med bland alla skolbarnen som kommer till utställningarna? Kan en miljon invandrare och nära efterkommande till invandrarna uppleva utställningarna som en nationell gemenskap? Är det inte väl optimistiskt att tro “att alla efter sina behov och sina värderingar kan bära med sig en levande föreställning om vårt förflutna, och där hämta glädje och inspiration” som det står i katalogens förord? Vad säger samerna?

Man skall nalkas var tid som om man var med då, om man skall komma historien nära, enligt katalogen. Det är ett knepigt krav. Om jag försöker tänka mig att jag är en knekt från en by i Anundsjö eller båtsman från Själevad i början av 1700-talet, så skulle jag inte vara så glad, det är jag säker på. Jag visste inte att krigen skulle vara i 21 år, men jag visste att de flesta soldaterna från trakten hade dött långt borta under de tidigare krigen. Så långt kan man tänka. Men skulle Sveriges äldre historia spela en roll för mig då? Skulle jag kunna hämta någon glädje och inspiration av historien om Kalmarunionen och Stockholms blodbad? Troligen hade jag inte hört talas om något sådant. Men hur skulle det gå för familjen och gården?

Föreställningar om historia är en företeelse som länge berörde få människor. Det är stor skillnad mellan hur flertalet människor såg tillbaka på

“sin” historia förr i tiden, om de gjorde det över huvud taget, och hur man ser på historien i dag. Jag vill inte påstå att jag i dag känner mig glad över Stockholms blodbad fastän jag sett tunnan med de avhuggna huvudena av kung Kristians motståndare i Historiska museets utställning. Inte ens en dansk skulle vara glad. I Nyköping 1317 kastade kung Birger sina bröder hertigarna Erik och Valdemar i slottsfängelset, där de sedan dog. Det är inte särskilt inspirerande. I katalogen frågar författaren, Herman Lindqvist, hur Norden skulle ha sett ut i dag utan Nyköpings gästabud, och hur skulle det ha blivit om “hertigarna och deras riken överlevt och Sverige på 1300-talet delats i tre separata, självständiga riken?” Det är en meningslös fråga. Det är svårt nog att reda ut vad som hände och hur man skall tolka händelserna. Att sedan spekulera över vad som *inte* hände och allt möjligt annat som *inte* hänt fram till våra dagar är en sällsynt meningslös sysselsättning. Lindqvist jämför med Shakespeares dramer. Men då har man lämnat historieframställningen och talar om lysande och psykologiskt djup litteratur.

Därmed är jag inne på ämnet för min föreläsning. Hur har man egentligen sett på forntiden under olika tider och hur har man sett på Norrland? I Sverige har funnits fornforskning i ungefär 400 år. Den har under tidernas lopp genomgått stora förändringar och av dessa förändringar kan vi lära oss en del om hur människorna tänkte. Man märker hur kunskapen om forntiden formas av forskaren i samspel med den samtida tankevärlden.

Svenska Fornminnesföreningens möte 1870

Klockan 9 den 1 juni 1870 samlades Svenska Fornminnesföreningen till sitt första årsmöte i stadshusets stora sal i Växjö i det gamla Varend. Hälsningstalet hölls av mötets ordförande, den kända kulturpersonligheten Gunnar Olof Hyltén-Cavallius. Han gläds åt att så många berömda män inom den svenska vetenskapen, konsten och litteraturen kommit till denna undangömda bygd i skogen och säger:

Ty denna förening har tagit sig en uppgift, som vinner genklang i hvarje svenskt hjerta. Barn af en bland vår samtids mest fruktbärande idéer, sträfvar hon att återföra oss till oss sjelfva, genom att till klarhet höja vårt nationela medvetande. Hon vill således åt vår moderna bildning gifva ett rent nationelt underlag och ett äkta nationelt uttryck. Och huru kan detta ske annorlunda eller bättre, än genom att åter väcka till lifs och bringa till heders qvarlefvorna af våra fäders egendomliga, åt många håll rikt utvecklade kultur? Hon samlar derföre dessa rent svenska fornminnen, bibehållna i form af

nordisk folksed, folkspråk, folksägen eller fornminnesmärke, och söker i dem ett material för vetenskaplig forskning eller för fri behandling i dikt och i konst. Det är nationalitetsgrundsatsen, tillämpad inom ett nytt område och skjutande brodd i nya bildningar, med vetenskapen till stam, och med konsten såsom blomma och med hjertrötter, som tränga ned i djupet af vårt gammalnordiska kulturlif.

Det svenska språket hade trängts undan, den svenska bildningen hade betraktats såsom höjden av rå obildning, konstnärerna sökte sig till Italien och den svenska naturen ringaktades.

Våra gamla präktiga borgar lemnades att förfalla. Våra folksägner beskrattades såsom gamla käringsagor. Våra fäders grafvar sköflades af våldet eller af plogen Den nationela andan hade inslumrat, likasom konungadottren i sagan, rusad af en giftig trolldryck, och hon sof under qväljande drömmar, glömsk af det förflutna och utan tanke för det tillkommande.

Men, fortsätter Hylltén-Cavallius, ett nytt släkte hade trätt fram och det svenska folklivet, folksagorna, hållristningarna, runstenarna och medeltidskonsten togs till vara av forskarna.

Må då denna förening, här i dag för första gången samlad, klart fatta och kraftigt verka för sin stora, fosterländska uppgift! Må hon vinna kraft att rycka med sig vårt svenska folk och lära det *akta sig sjelf i sina egna minnen!*

Programtalet 1870 ger uttryck för känslor som med positiva eller negativa förtecken gått igen till våra dagar. Det är lika lätt att se det positiva som det negativa, båda delarna har vi utanför dörrarna i dag. Både talet 1870 och utställningarna 1993 är aktuella och kontroversiella delar i samtiden. Både 1870 och 1993 gäller det att stärka den nationella gemenskapen och att nå alla människor, inte bara ett specialintresserat fåtal. Men det nationella intresset för fornlämningar var ingen nyhet 1870, det fanns ett långt förspel.

Rannsakingarna på 1600-talet

År 1666 utfärdade Kungl. Maj:t en förordning kallad *Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiqviteter* som skulle skydda fornlämningarna från all åverkan. Konungen hade, säges det, med stort misshag förnummit att

urgamla antikviteter och monument dagligen förstördes. Allt skulle skyddas till våra förfäders och rikets odödliga beröm. I samband med förordningen sändes också ett brev till ärkebiskopen, biskoparna och superintendenterna liksom ett till guvernörer och landshövdingar med en uppmaning att genom kyrkoherdarna i varje socken låta "fljigtigt ok granneligen efftersökia och vpspana alla Antiquiteter som ther kunna wara til finnandes". Man ville få viss kunskap och en förteckning över antikviteterna och monumenten för att sedan till rikets heder låta avrita och vid lägenhet publicera dem. Arbetet leddes av Johan Hadorph som blev riksantikvarie 1666 tillsammans med O. Verelius och från 1679 ensam riksantikvarie, ett ämbete instiftat av Gustav II Adolf 1630.

Det stora insamlade materialet kallas "Rannsakingar efter antikviteter". Rannsakingarna från 1667-1670 har genomgående utförts av prästerskapet, i rannsakingarna från 1672-1693 har civila ämbetsmän samverkat med prästerskapet. Rannsakingarna har publicerats först i våra dagar, i tre volymer 1960-1992. Däremot har materialet från enstaka socknar eller landskap ofta använts av vår tids forskare till jämförelse med vad vi nu vet om fornlämningarna.

De norrländska rannsakingarna är intressanta på flera sätt. En del har kommit bort eller ännu inte återfunnits men åtskilligt är med i volymen från 1960. Vid en genomläsning känner man igen åtskilliga fornlämningsplatser som fortfarande ligger kvar, annat har försvunnit. Men vi känner i dag också en mycket stor mängd fornlämningar som inte alls nämns i rannsakingarna. Den största skillnaden mellan dagens kunskap och 1600-talets ligger i att vi nu kan hitta och registrera en mängd fornlämningar som ligger under flat mark och som därmed inte faller i ögonen, om man går över markerna utan att ha specialkunskaper. Men denna speciella kunskap är inte gammal. Det är sedan början av 1900-talet som man har registrerat stenåldersboplatser i Norrland, de ligger för det mesta under flat mark. Det är först sedan 1970-talet de läggs in vid inventeringen för den ekonomiska kartan. Om man jämför spridningen av de ovan mark synliga fornlämningarna som man kände i början av 1900-talet i södra och mellersta Norrland med spridningen i rannsakingarna, får man märkligt nog samma bild. En skillnad ligger naturligtvis i att antalet registrerade fornlämningar var mycket större i början av 1900-talet. Rannsakingarna i Norrland skulle faktiskt ge ett representativt urval av de ovan mark synliga fornlämningarna. Att de angivna fornlämningarna bara är ett fåtal av alla nu kända är en självklarhet och av liten betydelse. Vi vet ännu inte om representativiteten gäller hela landet.

Går man in på de olika landskapen, finner man hur väl den långt senare fornminnesbilden karakteriseras genom de på 1600-talet lämnade uppgifter-

na. I flertalet socknar i Gästrikland nämns gravfält eller högar. I Hille förklaras att det snart sagt inte finns en by som är utan högar, en mycket träffande uppgift i ett landskap där det fortfarande ligger ett gravfält vid nästan varje medeltida by. I Högs socken i Hälsingland nämns nio stora högar och deras belägenhet. De stora högarna är mycket typiska för denna del av landskapet, flera är numera undersökta. I både Rogsta och Ilsbo i Hälsingland omtalas en stor kyrkogrund utan att man kände någon kyrka där. Först i vår tid har det blivit klart att detta är en fornlämningstyp som är vanlig framför allt i norra Hälsingland och östra Medelpad. Det är husgrundsterrasser till stora långhus i bondgårdar från den äldre järnåldern, lämningar från en mycket rik bondebygd tusen år äldre än de skriftliga källorna. Från Tuna i Medelpad nämns en likadan kyrkogrund, som alltså är en bondgård från den äldre järnåldern, tillsammans med två stora gravhögar. Flera runstenar, högar och rösen omtalas i Medelpad. I norra Ångermanlands kustland anges bara några stenrösen och högar, vilket svarar väl mot den jämförelse man numera kan göra med de betydligt talrikare fornlämningarna söderut. Även den avlägsna forntida bebyggelsen i Tännäs i Härjedalen är representerad med några högar. Ett par skansar, dvs. fornborgar, nämns i Norrland, bl.a. den nyligen undersökta på Öneberget på Frösön. Det finns t.o.m. exempel på hällristningarna i Mellannorrland, ristningarna vid Glösabäcken i Alsen i Jämtland är omtalade.

Det är helt klart att man ofta gjort fynd vid de många plundringarna, särskilt i Gästrikland. Från olika delar av Norrland omtalas svärd och svärdfästen av järn, kittlar av järn och brons, ringar, naglar och andra föremål av järn. På Alnön i Medelpad hade man i en hög gjort det intressanta fyndet av en "förmurknadt Urna aff Messingh med brände been ". Detta gravskick känner vi nu väl från folkvandringstiden i Mellannorrland och Norge. I en stor kittel av brons lade man de brända människoben, oftast tillsammans med några gravgåvor, och kastade upp en hög över graven.

Avsikten med rannsakingarna är klar. Det gällde att till rikets ära bevara fornlämningarna och göra dem kända. Rannsakingarna var statens initiativ och intresse. Bara få män i statens ledning var insatta och drev fram registringen. Något allmänt intresse för fornlämningarna fanns inte utom möjligen för runstenarna. Allmogen kände till att högarna var gravar och plundrade dem gärna.

Rannsakingarna publicerades inte och därmed gick man miste om möjligheten att redan i slutet av 1600-talet ge en första arkeologisk översikt över landets fornlämningar. I våra dagar inser man att rannsakingarna i sig är ett enastående kulturminnesmärke som kan leda till en mångsidigt inriktad forskning. Men det är inte lätt att förstå motsättningen mellan den exempla-

riska insamlingen av ett sakligt och faktarikt material och den totala brist på anknytning till det existerande källmaterialet som läggs fram i Olof Rudbecks fantastiska *Atlantica*, där Sverige vara Platons Atlantis. Statens organisation och ämbetsmän fungerade nyktert och oklanderligt även under de svåra krigstiderna, de högtflytande idéerna som till en del styrde tankeliv och samhälle levde sitt eget liv utan kontakt med det forskningsmaterial som faktiskt fanns. Ur vetenskaplig synpunkt var forskningsläget 1693, när rannsakingarna slutade och Hadorph dog, synnerligen märkligt. Det fanns ett insamlat källmaterial som, åtminstone när det gäller Norrland, fyller kravet på representativitet i praktiskt taget lika hög grad som det kända källmaterialet omkring 1900. Det hade varit möjligt att ge ut en skrift motsvarande den kortfattade som Oscar Almgren gav ut 1904 under titeln *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden*. Men treperiodsystemet och den vetenskapliga underbyggnaden fanns inte 1693 och den skillnaden är avgörande. Man kunde inte använda de fasta fornlämningarna och fynden i en kronologisk framställning och då kunde man inte heller skildra forntiden trots att man hade så mycket systematiskt insamlat källmaterial.

1700-talet och fornforskningen

Efter stormaktsväldets fall fick man en nyktrare syn på Sveriges forntid än den som representerades av Olof Rudbeck. Den förhistoriska forskningen råkade i vanrykte och förlöjligades. Frihetstidens naturvetenskapliga nyttoideal kom också i motsats till forskning av historisk karaktär. Men naturvetenskapens krav på exakt metod ledde också till början av en förnyelse av flera av fornforskningens fält. Man kan nämna den mångsidige botanisten och språkforskaren Olof Celsius d.ä. vid Uppsala universitet som tolkade och publicerade de s.k. hälsingerunorna, ett arbete som påbörjats av hans far. Han kunde också visa att flertalet runstenar dateras till övergången mellan hednisk och kristen tid. Vid universitetet i Lund arbetade läkaren och naturforskaren Kilian Stobæus som bl.a. visade att flintyxorna tillverkats och brukats av människor och inte var "åskviggas" som fallit ner från himlen. Man observerade också landhöjningen och försökte dra nytta av den för dateringen av forntiden. Så gjorde t.ex. Olof von Dalin i *Svea Rikes Historia* 1747. Rudbecks idéer avvisades bestämt men varken Dalin eller andra historiker förmådde eller kom på idén att försöka använda det arkeologiska källmaterial som samlats in. Utgångspunkten var såsom förr de klassiska författarna och den isländska diktningen.

Med naturforskarnas resor som förebild insamlades allt fler uppgifter från olika delar av Sverige av antikvarier eller antikvariskt intresserade som på sina resor antecknade uppgifter om gamla skrifter och fornlämningar i anslutning till anvisningarna från 1666 men också som Linné med en vidare blick för samtidens liv. Dit hör A.A. Hülphers med sina resor i Norrland, under 1771-1797 utgivna som *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland*. Hülphers är den förste som anger att ristningarna vid Nämforsen är djurbilder och inte skrivtecken som man trodde sedan de först nämndes 1705.

Frihetstiden brukar inte skattas högt ur fornforskningens synpunkt. Men man märker att under den tiden var fornforskningen inte längre enbart en statlig angelägenhet, allt fler utanför den statliga förvaltningen och i borgarklassen ägnade sig åt att samla och den kritiska hållningen till materialet blev allt tydligare. Det centrala ämbetsverkets svaghet bidrog också till en begynnande decentralisering där universiteten i Lund och Uppsala spelade en roll. I historieskrivningen är fantastierna borta. Men eftersom man inte kunde datera fynden och fortfarande enbart byggde på skriftliga källor, så förkortades Sveriges förut så innehållsrika forntid till nästan ingenting.

Arkeologin som vetenskap och romantiken i början av 1800-talet

Med romantiken ökade intresset för fornlämningarna hemma och för antikens lämningar i Italien och Grekland. I början av 1800-talet bildades i flera europeiska länder föreningar för fäderneslandets historia eller sällskap för bevarande av fosterlandets fornminnen och en mängd skrifter gavs ut. I Sverige bildades Götiska förbundet 1811 med syftet att uppliva de gamla götarnas frihetsanda, mannamod och redliga sinne. År 1811-1824 gav man ut *Iduna, en skrift för den nordiska fornålderns älskare*. Där publicerades bl.a. uppsatser om fornlämningar och utgrävningar i södra Sverige.

De antikvariska resorna och insamlingarna fortsatte. De mest omfattande antikvariska resorna i Norrland utfördes av den skånske pastorsadjunkten Nils Johan Ekdahl år 1827-1830. De Ekdahlska samlingarna, nu i Antikvarisk-Topografiska Arkivet, omfattar dels hans egna nedteckningar och brev, dels hans från andra insamlade papper i original eller avskrift. Under sina nästan tre år långa resor i alla norrländska landskap utom Lappland antecknade han ett otal uppgifter om ännu kvarliggande fornlämningar och om fynd från förstörda gravar. Hittills har bara små delar av materialet utnyttjats och publicerats.

På 1820- och 1830-talen uppstod arkeologin som vetenskap. Under arbetet med att ordna föremålen i den förhistoriska samlingen i Köpenhamn kom Christian Jürgensen Thomsen fram till att fynden följde en kronologisk ord-

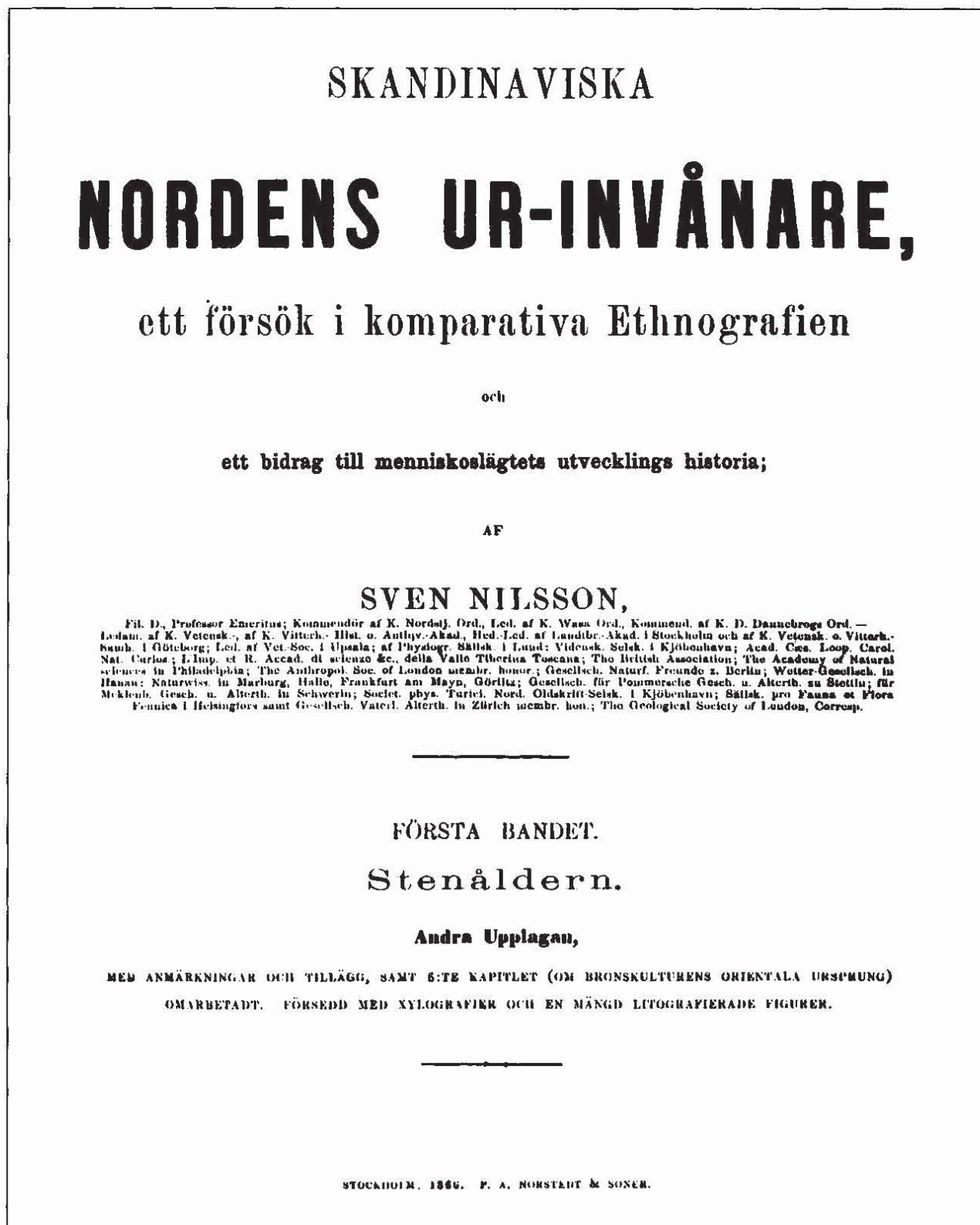

Fig. 1. Titelsidan till andra upplagan från 1866 av Sven Nilssons berömda och metodiskt epokbildande verk. Den komparativa ethnografien och utkastet till människosläktets "utvecklingsstadierna" i första upplagan 1838–43 var ett nytänkande som fick stor betydelse i framtiden. Stadierna var vilde, herde (nomad), åkerbrukare och ett fjärde stadium "uti ett ännu mer ordnad samhällsskick, der arbetet fördelas mellan samhällets medlemmar".

ning i sten-, brons- och järnålder. Han började sitt arbete 1816 och var efter studier av slutna fynd på det klara med treperiodsystemet redan efter ett par år. På 1820-talet ordnade han samlingarna efter den nya principen men publicerade treperiodsystemet först 1836 i skriften *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed*. Riksantikvarien Bror Emil Hildebrand i Stockholm stod tidigt i förbindelse med Thomsen och redan under hans första år som riksantikvarie, år 1837, blev utställningen i Statens Historiska museum färdig efter Thomsens princip. Nu räckte det inte längre att samla bara de dyrbara eller märkvärdiga föremålen, alla fynd blev av intresse när man kunde datera dem.

I historieskrivningen förändrades framställningen av forntiden. Erik Gustaf Geijer, som var en de aktivaste i Götiska förbundet, vände sig i Iduna 1811 mot 1700-talets ringaktning för den rudbeckska periodens historieskrivning. Han menade att man borde rensa ut orimligheterna men fortsätta fornforskningen. I två verk tog han själv upp Sveriges forntid, *Svea Rikes Häfder* 1825 och *Svenska Folkets Historia* 1832-36. Men i båda måste han gå tillbaka till samma skrifter som de tidigare historikerna använt. Inte heller han kunde ge en ny framställning av forntiden, det var något för tidigt.

År 1838-43 utgav professorn i naturalhistoria i Lund, Sven Nilsson, sitt senare så berömda arbete *Skandinaviska Nordens Ur-invånare. Ett försök i komparativa Ethnografien och ett bidrag till människoslägtets utvecklingshistoria* (fig. 1). Som titeln säger spelar den komparativa etnologin en avgörande roll, de historiska källorna räcker inte till för att erhålla kunskap om Nordens äldsta inbyggare. Han jämförde redskapen av sten och ben "som träffas hos ännu lefvande Vildar och i jorden hos oss", en fullständigt ny metod, som gjorde att han kunde placera Nordens tidigaste invånare i den äldsta av de fyra stadier som alla folk genomgår enligt Sven Nilsson, bland vildarna. Han var på det klara med tidsföljden sten-, brons- och järnålder. Här finns också för första gången i tryck ett för Norrland viktigt problem. Till en avbildning av en stor tångespets av skiffer säger Nilsson, att spjutspetsar av skiffer aldrig var funna i södra Sverige eller Danmark men däremot i norra och mellersta Sverige. Han ansåg att skifferspetsen troligen inte var så gammal som flintspetsarna i södra Skandinavien. De delar av landet där skifferspetsarna finns skulle nämligen inte ha varit bebodda då stenredskap brukades i södra Sverige och Danmark. Han utgick från att bebyggelse- och kulturspridningen till Norrland måste ha skett senare till ett obebyggt Norrland, en tanke som levt kvar åtminstone till 1970-talet.

Christian Jürgensen Thomsens skrift från 1836 och Sven Nilssons från 1838-43 blev vändpunkten för skildringen av forntiden i Skandinavien. Varken Thomsen eller Nilsson var historiker. Thomsen var från början affärsman och Sven Nilsson hela sitt liv naturforskare. För dem var det lättare

än för en historiker att bryta igenom den barriär som historieforskningen med sin inriktning mot de skrivna dokumenten satte upp. Det är ingen tillfällighet att arkeologin i mitten av 1800-talet och senare ofta fördes framåt av naturvetare och amatörer, amatörer i ordets goda bemärkelse.

Fornforskning och nationalism under andra hälften av 1800-talet

I Nordiska museets utställning finns ett avsnitt om de liberala reformerna 1840-1873. Man kan ha många olika synpunkter på när det moderna Sverige uppstår. Men man vågar ändå hävda att just denna period är så omvälvande att på 1870-talet fanns ett Sverige som vi i dag känner igen på ett helt annat sätt än Sverige före 1840. Industrialismen bryter igenom och en arbetarklass uppstår, jordbruket moderniseras och ett lantbruksproletariat växer fram, ett modernt bankväsen utbildas, emigrationen börjar, de fyra stånden upphör och en tvåkammarriksdag genomförs, folkskolestadgan börjar gälla 1842.

Bland allt det nya, men inte så framträdande, fanns fornminnesföreningarna. Den första fornminnesföreningen i Sverige var Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen stiftad 1856. De första i Norrland kom med Helsinglands Fornminnes Sällskap 1859 och Gestriklands Fornminnes Förening 1862. År 1864 fanns åtta fornminnesföreningar i landet. Samma år skrev riksantikvarien Bror Emil Hildebrand i första delen av *Antikvarisk tidskrift* att redan hade glädjande frukter av deras verksamhet visat sig. Han betonade att föreningarnas mål var inte bara att sprida ljus över forntiden och bevara dess minnen utan ett ännu högre mål var "att lifva och underhålla kärleken till fäderneslandet". År 1869 var antalet fornminnesföreningar tolv, men fortfarande bara två i Norrland. De flesta gav ut egna tidskrifter.

1860- och 1870-talen blev en omvälvande tid för fornforskningen i Sverige. Med Hans Hildebrand (1842-1913) och Oscar Montelius (1843-1921) hade landet två av det dåtida Europas främsta arkeologer och båda hade förmågan att arbeta och skriva vetenskapligt och samtidigt hade de tid att ge ut en mängd populära skildringar av Sveriges och Europas forntid. Nu efteråt är deras prestationer ofattbara. Därtill kom att Sven Nilssons stora verk fortfarande spelade en stor roll, både i Sverige och internationellt. En enkel uppställning över centrala verk från 1866-1877 visar arkeologins snabba framväxt i Sverige, de närmaste decennierna blev också intensiva:

1862-1866 S. Nilsson, *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* (2:a uppl., på tyska 1863-1868, på engelska och franska 1868, 3:e uppl. "omarbetad till ett försök i Bronsåldersfolkets historia i Skandinavien" 1872).

SVERIGES FORNTID

FÖRSÖK TILL FRAMSTÄLLNING AF

DEN SVENSKA FORNFORSKNINGENS RESULTAT

AF

OSCAR MONTELIUS

ATLAS

STOCKHOLM, 1872. P. A. NORSTEDT & SÖNER.

Fig. 2. Montelius började redan 1872 ge ut en bildatlas som senare växte ut till det klassiska arbetet *Minnen från vår forntid*, publicerat 1917.

1866 H. Hildebrand, *Svenska folket under hednatiden* (ny uppl. 1872, på tyska 1873). Doktorsavhandling.

- 1869 H. Hildebrand, *Den äldre jernåldern i Norrland*, Antikvarisk tidskrift 2, s. 222-332.
- 1869 O. Montelius, *Från jernåldern*. Doktorsavhandling.
- 1872-1874 O. Montelius, *Svenska fornsaker ordnade och förklarade. Atlas till Sveriges forntid* (på franska 1873-1875) (fig. 2).
- 1873 O. Montelius, *Om lifvet i Sverige under hednatiden* (på franska 1874) (fig. 3).
- 1873-1874 H. Hildebrand, *De förhistoriska folken i Europa*.
- 1874 O. Montelius, *Minnen från Lapparnes stenålder i Sverige*. Månadsbladet 3, s. 147-173.
- 1875-1877 O. Montelius, *Sveriges hednatid, samt medeltid, förra skedet, från år 1060-1350*.

Under samma tid börjar utkomma inte mindre än tre arkeologiska tidskrifter med spridning över hela landet, alla tre med både rent vetenskapliga och populärare framställningar:

Antikvarisk tidskrift för Sverige, 1864-1924, utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Kongl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Månadsblad, 1872-1905.

Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift, 1870-1905.

Det första stora verket om Norrlands forntid är Hildebrands *Den äldre jernåldern i Norrland* (1869). Det omfattar mer än hundra sidor och har en imponerande genomgång av fynden i Medelpad och Hälsingland. Han kunde också bygga på de uppgifter som Karl Sidenbladh samlade in vid sina antikvariska resor i Ångermanland och Medelpad 1864-1867. Uppgifterna publicerades av Sidenbladh i Antikvarisk tidskrift 1869. I Hälsingland hade fornminnesföreningen samtidigt inventerat fornlämningar i 16 socknar och sänt in noggranna kartor till Vitterhetsakademien. Enligt Hildebrand skulle befolkningen i Sverige under järnåldern ha varit germansk och delad i tre stammar, götar, gutar och svear, en uppfattning som går tillbaka på den äldre historieforskningen. Götar och gutar skulle ha invandrat från trakten av Svarta Havet. Götarna bredde ut sig över södra Sverige ända upp till Södermanland, Uppland och Västmanland, en del nådde Hälsingland och Medelpad, där det tidigare bara fanns en gles befolkning.

Hildebrand såg att det finns likheter mellan fyndmaterialet från den äldre järnåldern i Mellannorrland och i Norge. Han säger försiktigt att det kan ha varit en invandring till Norge österifrån. Just den frågan har diskuterats oerhört mycket ända till våra dagar. Den vanligaste åsikten senare har varit att

OM
LIFVET I SVERIGE
UNDER
HEDNATIDEN

AF
OSCAR MONTELIUS

MED 95 TRÄSNITT

»Skeppsformig stensättning».

S. NORSTEDT, L. A. NORSTEDT & SÖNER, 1873

Fig. 3. Titelsidan till den första populärvetenskapliga framställningen av Sveriges forntid som kom 1873. Boken blev mönsterbildande för denna typ av skildringar.

det förekommit en vandring från Norge till Mellannorrland, åtminstone i någon utsträckning. Liksom äldre historieskrivare antog Hildebrand att svearna kom med en senare invandring och trängde undan götarna, även i Mellan-

norrland. Det skulle ha skett omkring 500 e.Kr. Montelius bröt med uppfattningen att svearna skulle ha invandrat och den senare forskningen stöder honom. Men den förhärskande nutida uppfattningen har ändå en likhet med Hildebrands teori. Det finns ett brott i den mellannorrländska järnåldersutvecklingen efter 500, kanske omkring 600. Det möjliga kontinuitetsbrottet anses av en del forskare kunna bero på att det växande sveaväldets makt sträckts ut över Mellannorrland.

I sitt arbete *Svenska folket under hednatiden* säger Hildebrand 1866 att stenåldern i Norrland kanske inte skall ses som en fortsättning av södra Sveriges stenålder utan mera i samband med Finland och områden österut. Samma tanke ligger bakom den norske arkeologen Oluf Ryghs samtidigt lanserade term "den arktiska stenålderskulturen" (i tryck 1867). Problemet diskuterades sedan på den 7:e internationella kongressen för antropologi och arkeologi i Stockholm 1874. Materialet är inte arktiskt i egentlig mening, men de östliga förbindelserna finns, i varje fall för en del av materialet och diskussionen fortsätter ännu i dag. Men det kända norrländska materialet i mitten på 1870-talet var inte stort. I en tabell från 1874 är sammanlagt 184 föremål av sten nämnda från Norrland (fig. 4). Till jämförelse skall nämnas att siffrorna för hela landet är över 46.000, av vilka mer än 35.000 är från Skåne. De s.k. arktiska föremålen i Norrland är inte fler än 57, bara 7 är från Lappland. Även om man var inne på intressanta idéer, så måste man säga att det norrländska källmaterialet från sten- och bronsåldern var så krent att man egentligen inte kunde diskutera Norrlands äldre forntid. Det dröjde ända in på 1900-talet innan man fick ett större källmaterial, egentligen ända till efter 1942 då de arkeologiska undersökningarna i samband med kraftverksutbyggnaden hade kommit igång.

Man kan fortsätta på det här sättet och spåra de tidigaste idéerna om olika problem i den arkeologiska norrlandsforskningen. Men en annan linje är viktigare i det här sammanhanget. Intresset för fornlämningarna påverkar direkt hur mycket som tas tillvara av fornfynd i bygderna. Fornminnesföreningarna var en viktig faktor. Svenska Fornminnesföreningen som bildades 1869 hade redan 1875 nära 700 medlemmar över hela landet, av dem bodde närmare 50 i Norrland. Den norrländska siffran är bara ungefär hälften av vad den skulle vara om man räknar procentuellt och jämför med befolkningens fördelning i landet 1880 (ca 7 % och ca 14 %). Koncentrationen till Gävleborgs län var också stark. År 1869 säger Hans Hildebrand hoppfullt i det andra numret av *Antikvarisk tidskrift* i en rapport över fornminnesföreningarnas verksamhet att t.o.m. allmogen hade börjat visa intresse för fornlämningar och folkseder. Men i samma skrift vittnar Sidenbladh om den totala okunnigheten om antikviteter hos allmogen och "många, många flera" i Ångermanland och Medel-

pad. Man hade trott att han skulle göra hemliga uppskattningar av jorden för att staten skulle höja skatten eller att han var sinnesrubbad eller att han sökte skatter eller att han några konster för sig med de dödas ben.

Vid Svenska Fornminnesföreningens årsmöte 1870 som nämdes i inledningen framhöll flera talare folkskolläraernas okunskap om forntiden. Visserligen fanns en utbredd läskunnighet i landet sedan 1600-talet men det man läste var psalmboken, katekesen och ibland bibeln. Folkskolestadgan från 1842 ledde inte utan vidare till en ändring. Det kom ny läseböcker men först 1868 med *Läsebok för folkskolan* kom en skrift som slog igenom helt och gav ett annat läsunderlag och en annan idévärld än den enbart religiösa. Den 564 sidor tjocka boken var redan efter tre år såld i 75.000 exemplar. Den innehöll dikter av kända författare, historiska berättelser, naturskildringar och beskrivningar inom naturvetenskapliga och tekniska ämnen. I den första upplagan fanns fem sidor om "Sveriges äldste bebyggare" som var "efter C.G. Starbäck". Han gick tillbaka på den tidigare historieskrivningen men hade också tagit intryck av Sven Nilsson och även nämnt den nya kronologin. I den åttonde upplagan 1878 fanns likaså ett stycke om "Sveriges äldste bebyggare" och dessutom ett om "Vikingatiden" på sammanlagt tretton sidor. De var skrivna för fjärde klassen, det förstnämnda av Montelius och det andra "efter Oscar Montelius". Kännedomen om forntiden kunde då spridas till stora delar av befolkningen som stod utanför fornminnesföreningarna.

Undervisningen i historia för skolans högre klasser dominerades av professor och riksarkivarien Clas Theodor Odhners läroböcker i historia. Hans framställningar präglades av den skandinavistiska uppfattningen från mitten av 1800-talet. Första upplagan av *Lärobok i Sveriges, Norges och Danmarks historia* publicerades 1869. Han kände mycket väl till Sven Nilssons, Hildebrands och andra skandinavens arkeologiska forskning och framställningen motsvarar forskningsläget 1869. Ett år senare kom också Odhners *Lärobok i fäderneslandets historia samt grunddragen af Norges och Danmarks historia* för skolans lägre klasser. Montelius forskning och många publikationer ledde snart till omarbetningar.

Vid slutet av 1800-talet hade den nya arkeologiska forskningen på många vägar trängt igenom stora delar av det svenska samhället. De betydande vetenskapliga publikationerna var många och ofta översatta till de stora kulturspråken. Samtidigt publicerades populärvetenskapliga skrifter som fick stor spridning. Genom de lokala fornminnesföreningarna och Svenska Fornminnesföreningen fick arkeologerna personlig kontakt med alla delar av det borgerliga samhället och med opinionsbildare och beslutsfattare. Det fanns en marknad för inte mindre än tre arkeologiska tidskrifter med riksspridning. En av dem gavs t.o.m. ut en gång i månaden. De historiska läroböckerna i de

Fornsaker af sten funna i Sverige.									
	»Skandinaviska» typer.			»Arktiska» typer.					
	Fornsaker af flinta.	Fornsaker af andra stenslag.	Tillhopa.	Yxor och rätnejslar.	Hällnejslar.	Spjut- och pilspetsar.	Kuifvar och dolkar.	Tillhopa.	1 % af samtliga stensaker.
Lappland	—	—	—	—	—	7	—	7	100,0
Vesterbotten	75	5	180	2	2	6	2	12	13,0
Ångermanland	3	6	9	1	1	8	2	12	57,1
Jemtland	4	7	11	—	—	9	—	9	45,0
Medelpad	1	—	1	1	1	1	—	3	75,0
Helsingland	4	13	17	1	2	8	(?)1	12	41,4
Gestrikland	1	8	9	—	—	2	—	2	18,2
Dalarne	1	39	40	1	—	7	(?)1	9	18,4
Lappland, Norrland och Dalarne	89	78	167	6	6	48	6	66	28,3
Svealand, utom Dalarne...	321	2,017	2,338	—	—	10	(?)3	13	0,55
Götaland, utom Skåne.....	4,558	3,835	8,393	—	—	5	—	5	0,06
Skåne	31,200	4,300	35,500	—	—	1	—	1	—
Hela Sverige	36,168	10,230	46,398	6	6	64	(?)9	85	0,18

Fig. 4. Tabell ur Montelius förteckning av svenska fynd av fornsaker "som synas kunna med säkerhet hänföras till den "arktiska stenåldern" i uppsatsen *Minnen från Lapparnes stenålder i Sverige*. Tabellen är publicerad i Månadsbladet 1874, Oktober, s. 173. Samma tabell men ofullständigare finns i Månadsbladet 1874, Juli, s. 100.

högre klasserna och även folkskolans läsebok tog upp resultaten av den nya forskningen. Museisamlingar med fornsaker blev tillgängliga för allmänheten. För Norrlands del var resultatet dock inte så lysande. Forskningen där hade, med visst undantag för järnåldersforskningen, inte kommit långt. Bristen på upplysningar om Norrlands forntid är också påfallande i alla populära framställningar. En annan uppenbar svaghet var att forntidsintresset hade svag spridning hos bondebefolkningen och knappast alls hos arbetarklassen.

I den sjudande verksamheten finns drag av nationalism liksom i hela samhället vid den tiden. Men den saknas nästan helt i arkeologernas framställningar, särskilt hos Montelius som helt levde och verkade för sin vetenskap. Däremot märks nationalismen i fornminnesföreningarnas verksamhet, t.ex. i talet vid Svenska Fornminnesföreningens möte 1870. Man kan undra vad

den internationellt inriktade Montelius tänkte när han hörde Hylltén-Cavallius tala om det främmande inflytandet som en "giftig trolldryck".

1600-talets nationalism som bl.a. yttrade sig i rannsakingarna efter antikviteter utgick från den centrala statsmaktens intressen. Det var en angelägenhet för en liten grupp styrande i samhället. Nationalismen under andra hälften av 1800-talet var starkt förankrad i det borgerliga samhället och den fick många utslag, bl.a. i intresset för fornminnen och den egna bygden. Forntidsintresset växelspelade då på ett lyckligt sätt med arkeologins vetenskapliga utveckling.

Hembygdsrörelsen och fornforskningen från början av 1900-talet

På pärmen till den tionde upplagan av *Läsebok för folkskolan* fanns en bild av en gran som med sina vida grenar skyddar en liten stuga (fig. 5-6). Över bilden kan man läsa "Lyssna till den granens susning vid vars rot ditt bo är fäst". Bildens nedre del är delvis dold av boktiteln men man skymtar en ornamentik som är fornnordisk. Året är 1907. Bilden kan ses som en symbol för den hembygdsrörelse som växte fram vid den tiden. År 1900 publicerade Karl-Erik Forsslund sin bok *Storgården* som blev hembygdsrörelsens väckelseskrift (fig. 7). Den s.k. ungdomsrörelsen, som arbetade för att väcka ungdomen till insikt om svensk natur och folklig kultur, samlade stora möten, i Dalarna med närmare 20.000 deltagare. Som en liten del i den väldiga hembygdsrörelsen låg intresset för forntidens minnen. Tiden omkring 1907 blev händelserik för fornforskningen liksom omkring 1870 och för Norrland långt betydelsefullare. Men händelseförloppet blev helt annorlunda.

Ungdomsrörelsen verkade också vid universiteten. I Uppsala tog Theodor Hellman från Härnösand år 1905 initiativet till "Norrländska Studenters Folkbildningsförening". Föreningens ändamål var att "inom hembygden verka såväl för folkupplysningens sak i allmänhet som särskilt för en större och noggrannare kännedom om hembygden, dess natur, språk, historia och minnen". Man ville också ge vetenskapligt skolade studenter tillfälle till forskningsresor i Norrland "för att uppteckna eller avbilda för landets odlingshistoria viktiga företeelser" och sökte därför stöd hos landstingen i Norrland enligt en redogörelse av Eric Festin, som senare blev landsantikvarie i Östersund. Man fick stöd av våra mest kända forskare, bland arkeologerna som undertecknat en bilaga till ansökan 1907 finns Hans Hildebrand, Oscar Montelius, Bernhard Salin, Oscar Almgren och Gustaf Hallström. Ansökan ledde bl.a. till att Eskil Olsson kunde börja sin forskning i Ångermanlands kusttrakter och i Ådalen som sedan publicerades i *Fornvännen* 1914.

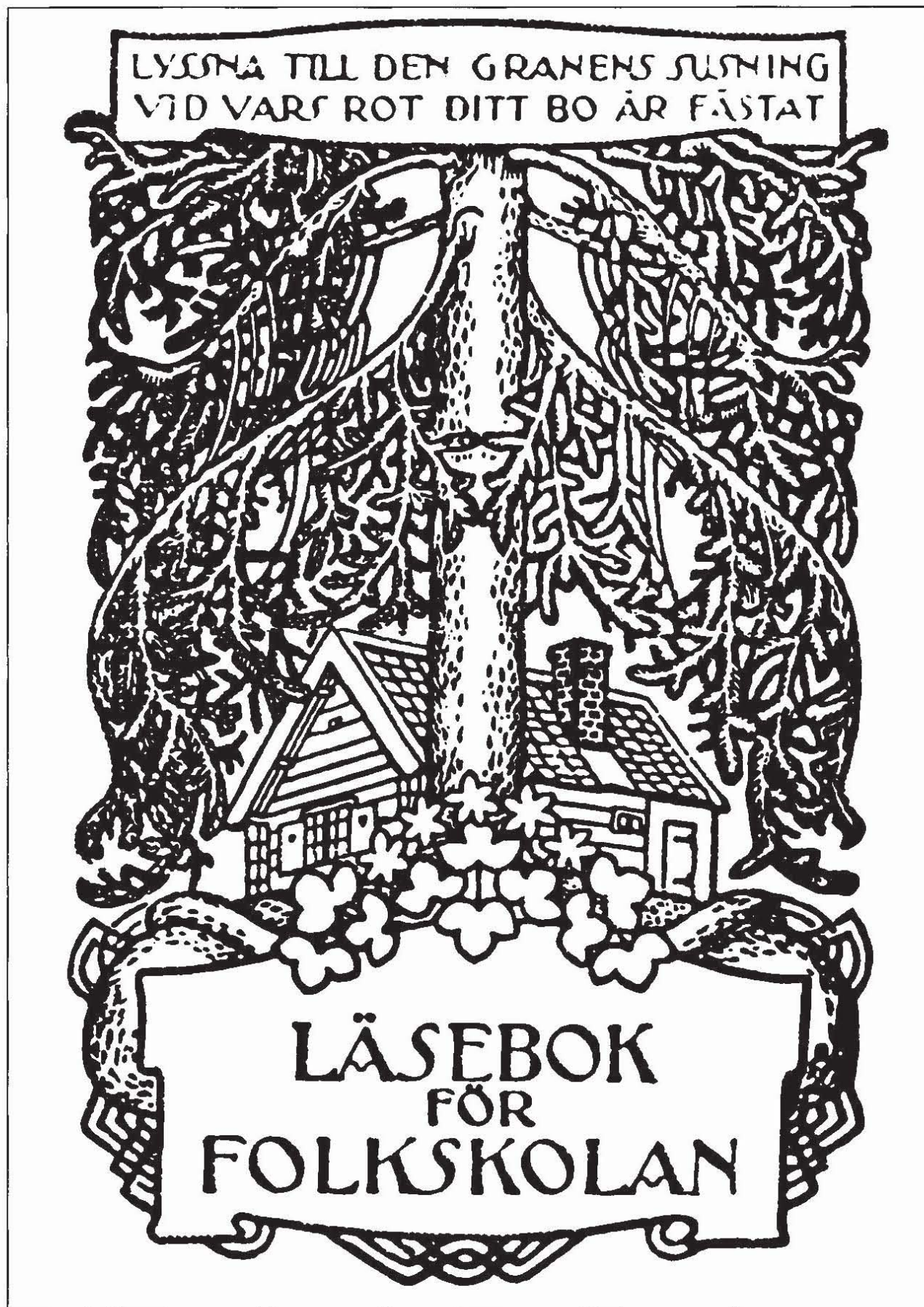

Fig. 5. Från och med tionde upplagan (1907) av *Läsebok för folkskolan* fanns denna bild av Olle Hjortzberg på pärmen. Texten inspirerades ursprungligen från den svenska översättningen av Kalevala 1841, på finska fanns den 1840. Granen fick en nationell symbolisk innebörd från Götiska förbundets tid i början av 1800-talet (Furuland 1987:12 f.). Jfr fig. 6.

Fig. 6. I nionde upplagan på 1890-talet av *Läsebok för folkskolan* fanns denna illustration av Bruno Liljefors till Viktor Rydbergs dikt *Lyss till granen vid din moders hydda!* Jfr fig. 5.

I Härnösand hölls 1907 den första hembygdskursen i landet. Det kom 800 deltagare till alla åtta dagarna, det var över 800 innehavare av dagbiljetter och över 1100 biljetter till enstaka av de 40 föreläsningarna. Framstående vetenskapsmän talade om bl.a. ekonomiska och sociala förhållanden i Ångermanland och Medelpad under 1600-talet (K.A. Edin), Norrlands djurvärld (S. Ekman), jordbrukets utveckling i Ångermanland och Medelpad (E.O. Arenander) och Ångermanlands och Medelpads fornminnen (O. Almgren). Almgrens föreläsningar kom i tryck 1908 i en liten skrift på bara 21 sidor, som dock var den bästa översikt som dittills givits ut över någon del av Norrland (fig. 8).

Theodor Hellman tog också initiativet till en bestående sammanslutning för hembygdsforskning. Det blev Föreningen för norrländsk hembygdsforskning som kom till stånd 1909 och som skulle ägna sig både åt insamlande och hembygdsforskning i Norrland. Från 1913 uppstod friluftsmuseet Murberget i Härnösand.

Höstterminen 1907 började docenten Knut Stjerna vid Uppsala universitet en rad seminarier om Sveriges första bebyggelse. Var och en av hans elever fick åta sig att genomarbota stenåldersmaterialet i ett landskap, helst deras

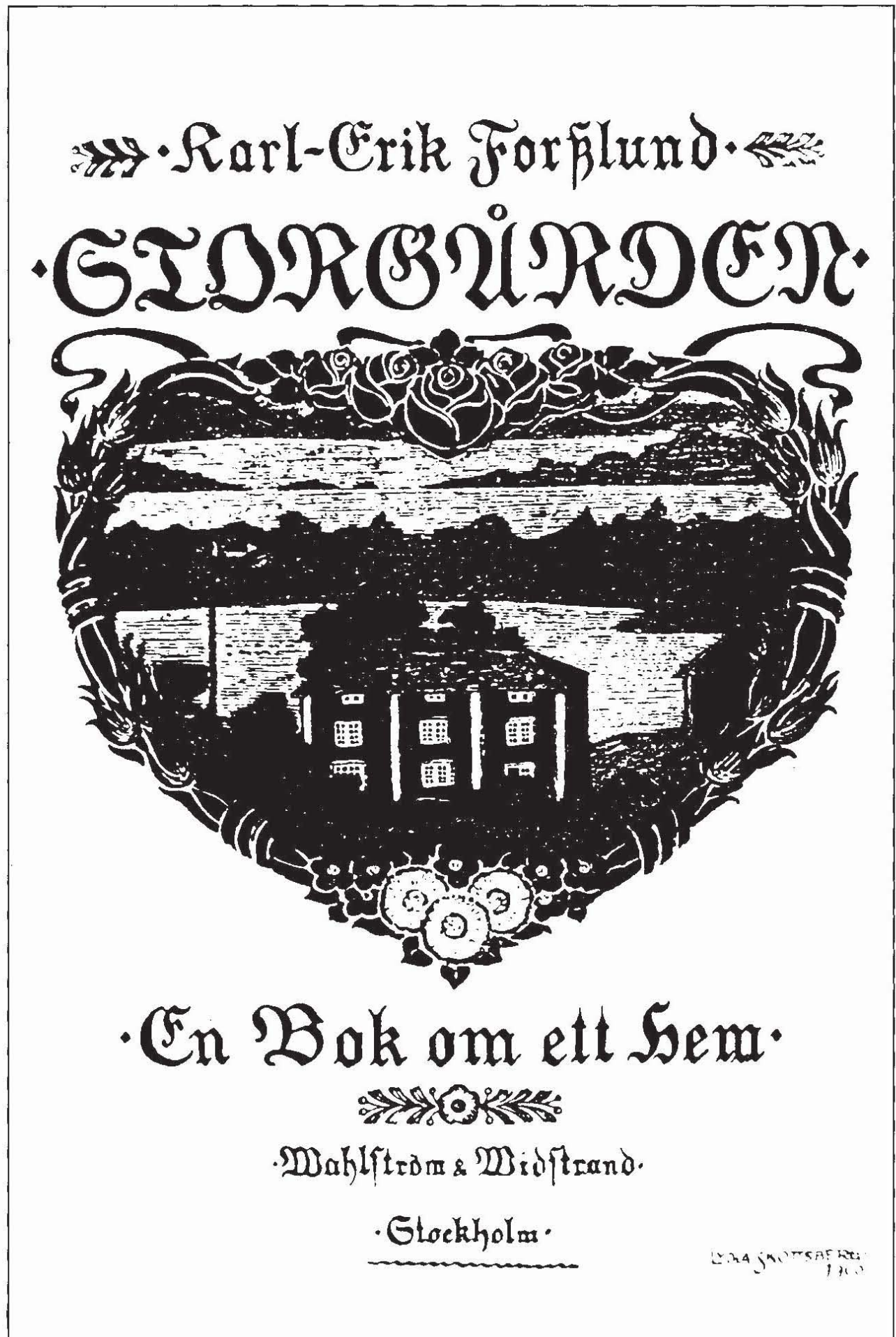
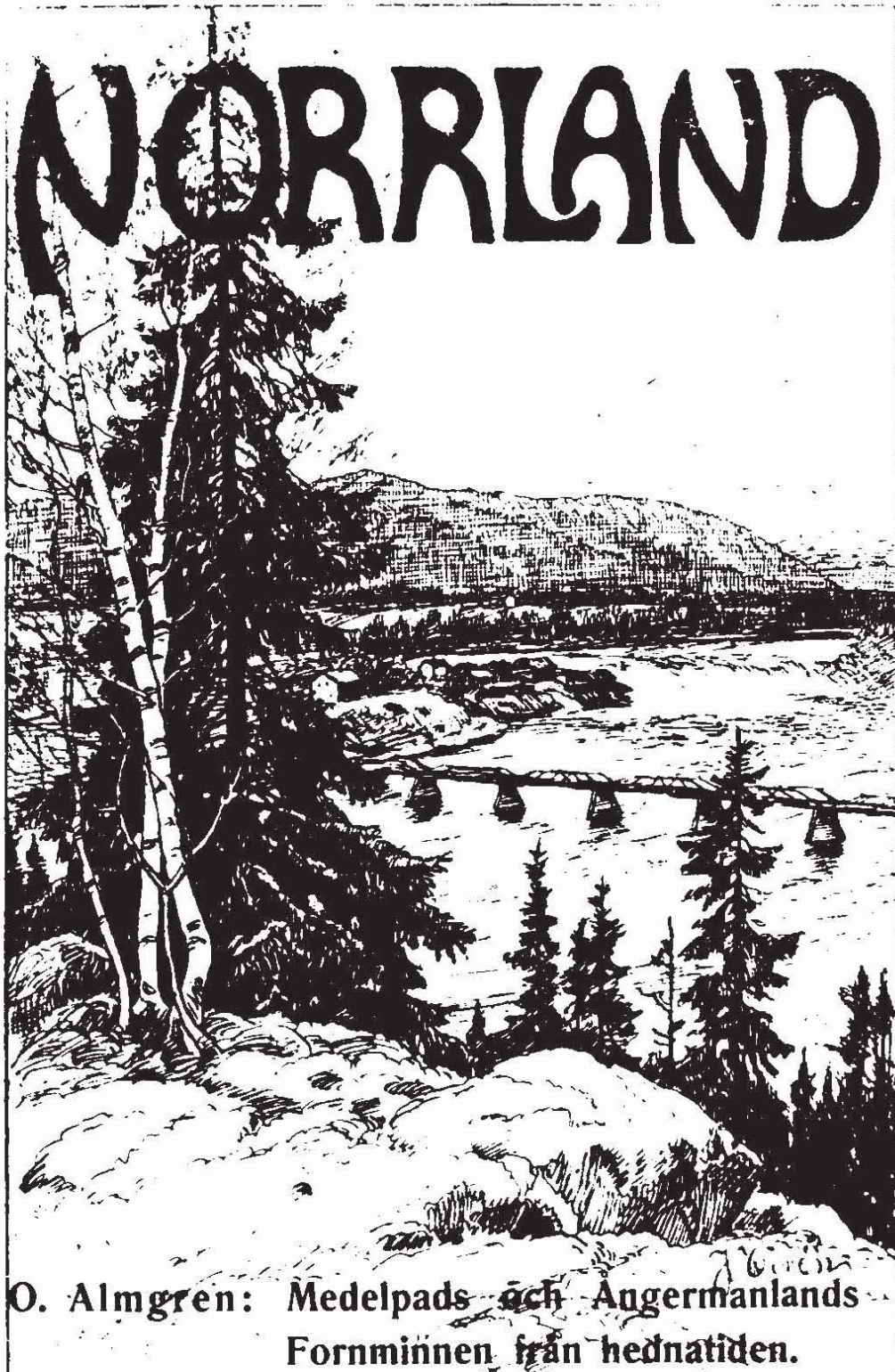

Fig. 7. Karl-Erik Forsslunds *Storgården* från 1900 blev en utgångspunkt för hembygdsrörelsen

Småskrifter utgifna af Norrländska Studenters Folkbildningsförening

NORRLAND

O. Almgren: Medelpads och Ångermanlands
Fornminnen från hednatiden.

S. A. Hjeltström: Kyrkiobok i Stigsjö 1684.

N:o 8.

1907. D.

Uppsala. I distribution hos
K. W. Appelbergs Boktr.

Fig. 8. Omslagsbilden till O. Almgrens publicerade föreläsningar vid hembygdkursen i Härnösand 1907 om Medelpads och Ångermanlands forminnen, tryckt 1908. Även här kan granen ha en symbolisk innebörd.

egen hemprovins. Man har diskuterat varifrån Stjerna fick idén till en så stor undersökning, vi skulle nu tala om ett "projekt". Det finns trådar tillbaka till den tidigare arkeologiska och kvartärgeologiska forskningen, men frågan är om inte den framväxande hembygdsrörelsen också var ett incitament. Hur det än är, så kom Stjernas plan under många år att spela en mycket stor roll för utforskandet av Sveriges äldsta bebyggelse. Stjerna dog redan 1909 men arbetet fortsattes av Oscar Almgren och många av de självständiga eleverna blev betydande forskare.

I Norrland skulle Västerbotten och Lappland bearbetas av Gustaf Hallström, Ångermanland av Theodor Hellman, Medelpad, Jämtland och Härjedalen av Eric Festin, Gästrikland och Hälsingland av Eskil Olsson som dessutom hade hand om Västmanland och Dalarna. Ingenting av detta blev helt färdigt men så mycket forskning tog fart att den vetenskapliga vinsten blev stor. Den utan jämförelse viktigaste forskningen genomfördes av Gustaf Hallström (1880-1962). Med en mängd publikationer lade han grunden till fornforskningen i Norrland. Det leder för långt att gå in på hans verk. Jag vill bara påminna om att han 1941 skrev ett märkligt forskningsprogram för Norrland som var så framsynt att han i det kunde definiera problem som vi senare arkeologer förstått och mer eller mindre löst först 40-50 år efteråt.

Från omkring 1860 till omkring 1910 hade arkeologerna en påfallande nära kontakt med den intresserade allmänheten. Forskningens resultat kom snabbt ut och intresset för forntiden spreds i allt vidare kretsar. Under årtiondena efter 1910 blev sambandet mellan forskning och allmänhetens intresse för forntidsforskningen svagare. Det finns flera skäl. Den snabbt växande hembygdsrörelsen hade i början främst en inriktning mot sin samtid och framtiden. Målsättningen var egentligen inte insamlade av föremål utan att det ännu levande folkliga kulturarvet skulle bevaras och berika det samtida samhället och motverka industrisamhällets förflackning. Det stora namnet var inte Montelius utan Hazelius och Skansen.

Hembygdsrörelsen kom snart att verka efter två linjer, dels genom hembygdsföreningar och hembygdsgårdar, dels genom Samfundet för Hembygdsvård. Samfundet, som bildades 1916, avsåg att vara ett sammanknyttande organ för olika organisationer som arbetade för natur- och kulturvård. Dit hörde bl.a. Svenska turistföreningen, Svenska slöjdföreningen och Nordiska museet. Den starka anknytningen till dagens samhälle lämnade forntidsintresset utanför. Däremot fick de många hembygdsgårdarna så småningom en museal prägel som också innebar att man förutom allmogekulturens föremål samlade in en del fornsaker från bygden. Hembygdsföreningarna samordnades i hembygdsförbund och de äldre fornminnesföreningarna inordnades vartefter i hembygdsförbunden. Svenska Fornminnesföreningen lever dock

vidare. Sambandet mellan hembygdsföreningarna och den centrala antikvariska myndigheten i Stockholm hölls uppe genom landsantikvarieorganisationen som började växa fram under 1920-talet. Landsantikvarien blev chef för läns museet och skulle bl.a. som sakkunnig bistå hembygdsrörelsen.

Den arkeologiska forskningen fördes i växande grad över från Historiska museet och Riksantikvarieämbetet i Stockholm till universiteten. Kulturminnesvårdens ständigt ökande uppgifter som följde med fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan från 1938 och den nya fornminneslagen från 1942 och den alltmer krävande utställningsverksamheten på museisidan förändrade karaktären i arbetet i de centrala institutionerna. Ett oerhört viktigt och grundläggande arkeologiskt material samlades in genom Riksantikvarieämbetets fältarbeten, inte minst i Norrland, men det blev inte mycket tid över för en bearbetning av materialet. Under 1800-talet hade de få arkeologerna varit koncentrerade till Stockholm, under 1900-talet har antalet arkeologer ökat oavbrutet och med de fem arkeologiska universitetsinstitutionerna har både de och forskningen spritts över landet.

I Norrland blev såsom känt Riksantikvarieämbetets omfattande fornminnesinventeringar och utgrävningar i samband med kraftverksutbyggnaden från början av 1940-talet omvälvande för vår kunskap om Norrlands förhistoria, framför allt för fångstkulturens historia. Nästa stora steg framåt kom då den arkeologiska institutionen vid Umeå universitet inrättades 1975. De då nya resultaten gällde främst järnålderns bondekultur och den tidiga samiska kulturen. Allt fler förutfattade meningar om Norrlands förhistoria har visat sig vara felaktiga. I allmänhet har man tidigare styrts av kännedomen om Norrland i sen historisk tid och medvetet eller omedvetet dragit slutsatser därifrån om förhållanden i Norrlands forntid. När det forntida källmaterialet nu kommer fram och bearbetas, tvingas man till en ny syn.

Något som är aktuellt i det här sammanhanget är den gamla åsikten om den norrländska befolkningens etniska ursprung. Man har talat om ett samiskt eller ett svenskt ursprung med sen historisk tid som förebild. Men både "samiskt" och "svenskt" eller "nordiskt" är sena begrepp som inte kan användas närmare 9000 år tillbaka i tiden. Redan när isen lämnade Norrland kan man se att Norrland befolkades från olika håll med människor som vi inte känner etniskt. Den slutsats man kan dra är att Norrland redan från början hade en fleretnisk befolkning. Många tillskott kom under följande årtusenden från olika väderstreck. Man kan vara säker på att Norrland under forntiden hade en mångetnisk och mångkulturell befolkning. Sammansmältningen till ett fåtal etniska grupper är en förhållandevis sen företeelse.

Den stora förändringen i den arkeologiska forskningens organisation liksom den nya hembygdsrörelsens karaktär bröt det nära sambandet mellan

den arkeologiska forskningen och de gamla fornminnesföreningarna. Det var inte längre möjligt för icke-arkeologer att följa forskningen så nära som under tiden 1860-1910. I stället för strömmen av populärvetenskapliga uppsatser och större verk från den ledande arkeologiska forskningen kom publikationer från läns museer och andra museer, publikationer som knöt an till länets och hembygdens äldre historia och forntid. Av de tre centrala tidskrifterna med deras blandning av vetenskapliga och populärare uppsatser blev det en, *Fornvännen*.

Efter en svaghetsperiod fick Samfundet för Hembygdsvård 1935 och mer än 30 år framåt en energisk ledning i John Nihlén (1901-1983), som från början var arkeolog. Han förenade i sig hembygdsrörelsens två riktningar men ville gå från det musealt-dokumenterande till folkupplysning och opinionsbildning. Uppgifterna skulle ligga väsentligen utanför forngården. 1939 gav han ut *Hembygdskunskap*, en utomordentlig handledning "för det folkliga studiet av hembygden", ett slags motsvarighet till senare tiders *Gräv där du står*. Samfundets tidskrift bytte namn till det för verksamheten så träffande *Bygd och Natur*. Ett avsnitt om framtiden ur ett tal om *Ungdomen och kulturarvet* som Nihlén höll 1950 förtjänar att citeras i det här sammanhanget:

Ett är säkert – den nya världen kommer att vara väsentligt annorlunda mot nu. Redan kan vi genom världshändelserna skönja en klar, nästan obönhörlig tendens till samordning i större administrativa regioner: storkommuner, nordisk samverkan, Europas förenta nationer osv. Denna utveckling står inte att hejda, men samtidigt vågar jag påstå, att "storkommuner" och "världsblock" – sedda som principer – *förutsätter* hembygdsvård och hembygdstänkande. Sker inte det så går kulturen under – och med den människan.

Detta sades sju år före EEC och är än aktuellare i dag när man talar om spelet mellan den överstatliga organisationen och regionerna. I utställningarna *Den Svenska Historien* betonas behovet av en gemensam rikshistoria. Ur många synpunkter är det en tvivelaktig målsättning, som flera historiker har påpekat. Vore det inte en bättre utgångspunkt att utgå från hembygden, som man har en känsla för, och söka sig vidare till det gemensamma i regionen? *Den Svenska Historien* har alltför mycket av den starkt nationalistiska andan i Hyltén-Cavallius tal 1870. Mot detta skall man ställa Nihléns tal 1950 som andas både internationalism och hembygdskänsla. Det skall medges att det fordras mer av nytänkande och är svårare att dramatisera hembygdstänkandet än att visa de traditionella historiebilderna.

Minnesord

För 62 år sedan gick jag femte klass i denna skola jag var då ca 12 år och gjorde då mina första sten-
åldersfynd av några pilspetsar och skrapor, vid
den tiden kom jag i kontakt med en forskare
Lektor O. B. Santesson från Uppsala som på 20
talet forskade om stenålder i dessa trakter.

Sedan dess har jag sökt fynd i utökad
området till att omfatta Bodum, Fjällsjö och
Tärjö samt övriga platser vid sidan om
dessa kommuner.

Efter giftermålet har även min hustru
(Eian) fått intresse att söka stenåldersfynd
och bidragit till denna stora samling.

Hoppas nu att det kommer besökare hit
och tittar på dessa gamla saker, både äldre och unga
samt skolklasser är välkommen för att se
verktygen som stenåldersfolket tillverkade
för sin överlevnad.

Eian & Rudolf Hansson

Fig. 9. En enastående insats genom samlande och inventering gjorde Rudolf och Eian Hansson i Rossön. Hela samlingen med fynd från ca 120 boplatser donerades 1987 till Stenåldersmuseet i Rossön som omhänderhas av Bodums Hembygdsförening. Brevet vittnar om det djupa intresset och om känslan för hembygden, som finns i Norrland under 1900-talet. Rudolf Hansson (1913–1988) lärde också av den legendariske O. B. Santesson (1874–1950), den man som hittade de första stenåldersboplatserna i Norrland. Minnesorden är publicerade i skriften *Stenåldersmuseet i Rossön*, som givits ut av Arbetsgruppen Fornidsminnen/Bodums Hembygdsförening 1990.

Det är svårt att överblicka i vilken mån hembygdens forntid kom att spela en roll i hembygdsföreningarnas verksamhet. Utan tvivel har intresset växlat starkt mellan föreningarna. Att intresset verkligen fanns visar den fornminnesinventering som Riksantikvarieämbetet började 1925 under ledning av Karl-Alfred Gustawsson. Vid den tiden fanns över 300 hembygdsföreningar i

landet och en del bekostade egna inventeringar eller bidrog till Riksantikvarieämbetets inventeringar. Uppläggningsen förändrades 1938 efter riksdagens beslut om Riksantikvarieämbetets medverkan vid utarbetandet av den nya ekonomiska kartan.

I många hembygdsföreningar har också gjorts mycket stora individuella insatser som fått bestående värde. Bland norrländska exempel vill jag nämna Rudolf och Eian Hanssons mångåriga inventering av forntida boplatser i Fjällsjö, Bodum och Tåsjö socknar i den innersta delen av Ångermanland. År 1987 invigdes i Rossön ett museum med föremål från omkring 120 boplatser från stenåldern, bronsåldern och den äldsta järnåldern i området. Allt är donerat av Eian och Rudolf Hansson (fig. 9). Här ligger ett stort men ännu icke bearbetat materialet av högt vetenskapligt värde. Arbetsgruppen Forntidsminnen / Bodums Hembygdsförening har gjort utställningen.

Mitt allmänna intryck är att forntidsintresset från och med början av 1900-talet fick en mycket större spridning såväl i Norrland som över hela landet och nådde andra grupper i samhället än under 1800-talet. Men den sena allmogekulturen var naturligtvis lättare att förstå och känna samhörighet med. Det har också funnits en motsättning mellan hembygdsrörelsen och arbetarrörelsen som troligen varit ett hinder för intresset för den förhistoriska utvecklingen. Skolornas allt svagare insatser för äldre tider har motverkat forntidsintresset, medan vår tids massmedia i stället på olika sätt ger ett stöd. Projektet Den Svenska Historien är bl.a. en skarp protest mot den kläna historieundervisningen i skolorna och genom massmedias stora uppmärksamhet kommer utställningarna och de många diskussionerna troligen att få en opinionsbildande effekt.

På 1600-talet var forntidsintresset en statlig angelägenhet som berörde riket men få människor personligen. Den stora insatsen med rannsakingarna fick inte heller någon betydelse då materialet inte kunde utnyttjas, eftersom arkeologin ännu inte fanns som vetenskap. I början av 1800-talet lades den vetenskapliga grunden och under 1800-talets andra hälft byggdes forntidshistorien i Sverige upp. Intresset spred sig i det borgerliga samhället genom stora vetenskapliga och populärvetenskapliga insatser av de ledande arkeologerna. De stod fria från de drag av missriktad nationalism som annars låg i tiden. Med hembygdsrörelsen och nationalromantiken från början av 1900-talet fick forntidsintresset ännu vidare spridning i samhället. Den arkeologiska forskningen växte i omfång genom tillkomsten av fem universitetsinstitutioner. Men samtidigt ökade avståndet mellan den intresserade allmänheten och den arkeologiska forskningen. Genom samverkan mellan läns museerna och hembygdsföreningarna har dock gjorts stora överbryggande insatser. De individuella insatserna i hembygden har blivit en kraft att räkna med.

I dag finns riksorganisationen Sveriges Hembygdsförbund med ca 1600 hembygdsföreningar och en halv miljon medlemmar. Det är ingen dålig utgångspunkt att knyta an till. Om man anser att forntidsstudiet är något värdefullt som borde stärkas, tror jag att man skall arbeta med John Nihléns inriktning, folkupplysning och opinionsbildning. Liksom under den framgångsrika perioden under 1800-talet borde forskarna, nu universitetsforskarna, ständigt sträva efter att föra ut sin forskning till människorna i samhället. Till det hör att göra forntidsforskningen bekant genom bra populärvetenskapliga skildringar.

Litteraturanvisningar

Föreläsningen hölls i Kulturmagasinet, Sundsvalls museum, den 14 september 1993. Slutpartiet i texten har kompletterats efteråt. I litteraturanvisningarna tas upp viktigare litteratur som inte nämns utförligt i texten.

Till utställningarna har H. Lindqvist skrivit *En vandring genom Den Svenska Historien* (1993). Innan utställningarna byggdes publicerade Statens kulturråd flera uppsatser med aspekter på historien i sin tidskrift Kulturrådet 1992, häfte 1-2. Där inleder S. Rentzhog med uppsatsen *Den Svenska Historien* som är en programskrift för utställningarna. Uppsatsen är full med påståenden som jag anser att man inte kan acceptera, men detta kan inte diskuteras här. Mycket har påpekats i fyra diskussionsinlägg av historiker i *Historisk tidskrift* 1993, h. 2, s. 245-288. Anknytning till historieåret har också den tänkvärda boken *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag*, red. L. Edgren & E. Österberg, *Bibliotheka historica lundensia* 74 (1992).

En kort översikt över den arkeologiska forskningen i Norrland har givits av E. Baudou i *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*, s. 34-45 (1992).

Svenska Fornminnesföreningens årsmöte i Vexjö den 1-3 juni 1870 återfinns i en ovanligt intressant uppsats i *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift*, 1:a bandet, 1:a häftet, s. 1-26, utan angiven författare (1871). Ett längre referat med kommentarer finns i B. Nermans skrift *Svenska Fornminnesföreningen. En skildring av de första åren. Till föreningens 100-årsjubileum* (1970).

Rannsakingar efter antikviteter har publicerats av C.I. Ståhle (1960 och 1969) och N.-G. Stahre (1992), de tre volymerna är utgivna av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Bakgrunden och genomförandet skildras av H. Schück i *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Dess förhistoria och historia* I, s. 264-280 (1932) och II, s. 343-

464 (1933). Här skall också nämnas A. Enqvist, *Äldre systematiska inventeringar av Medelpads fornminnen* (1943). O. Rudbecks *Atlantica* har skildrats i S. Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, Stormaktstiden, s. 284-296. Ett arbete som sammanställer allt viktigt materialet från 1600-1800-talet (och även tidigare) är G. Löw, *Sveriges forntid i svensk historieskrivning 1-2* (1908-1910).

De viktigaste antikvariska resorna i Norrland under 1800-talet är Ekdahls och Sidenbladhs. Se vidare G. Hallström, *N.J. Ekdahls norrländska resor och samlingar 1827-1830*, Arkiv för Norrländsk Hembygdsforskning 1928-1929, s. 73-150, och K. Sidenblad, *Öfversigt af Ångermanlands fasta fornlemningar*, Antikvarisk tidskrift för Sverige 2, s. 192-214 (1869).

Tillblivelsen av *Läsebok för folkskolan* har skildrats av L. Furuland, "Lyssna till den granens susning ..." *Om en läsebok som folkuppfostrare*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1987, s. 111-125. Furuland har också givit en något fylligare genomgång i efterskriften till faksimileutgåvan efter första upplagan av *Läsebok för folkskolan* (1979).

I avsnittet om hembygdsrörelsen har följande arbeten använts: S. Rentzhog, *Den svenska hembygdsrörelsen*, Hembygdsvård – en folkrörelse i arbete, Bygd och Natur årsbok 1977; uppsatser i Återblickar, Bygd och Natur årsbok 1991; E. Festin, *Norrländska studenters folkbildningsförenings i Upsala verksamhet HT. 1905 – VT. 1910. Kortfattad redogörelse* (1910); Th. Hellman, *Föreningen för norrländsk hembygdsforskning. Dess uppkomst, arbete och uppgifter*, Arkiv för norrländsk hembygdsforskning (1917); B. Hellman, *Museer, hembygdsrörelse och kulturminnesvård, Västernorrland. Ett sekel 1862-1962* (1962).

Redogörelse för Stjernas projekt finner man hos O. Almgren, *De pågående undersökningarna om Sveriges första bebyggelse*, Fornvännen 1914, s. 1-16, och B. Nerman, *Knut Stjerna och hans seminarium för utforskningen av Sveriges stenålder*, Lychnos 1963-1964, s. 222-228. Hallströms forskningsplan är publicerad: G. Hallström, *Forskningsplan för Norrlands forntid år 1941*, Arkeologi i norr 1, s. 7-15 (1988), och diskuteras E. Baudou i *Gustaf Hallströms forskningsplan för Norrlands forntid 1941 och forskningsläget 1987*, Arkeologi i norr 1, s. 17-28 (1988).

Samarbetet mellan Riksantikvarieämbetet och fornminnesföreningarna vid inventeringarna nämns av K.-A. Gustawsson, *Inventarisierung der vorgeschichtlichen Denkmäler in Schweden*, Acta Archaeologica I, s. 197-204 (1930).